

**Нұсқабаев О.Н.,
Мырзахметова А.А.**

**ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ
ДӘСТҮРІНДЕГІ АЗАМАТТЫҚ
ҚОҒАМНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ**

*В статье рассматриваются этапы
формирования и развития
гражданского общества в государстве.*

*The article discusses the stages of
formation and development of civil society
in the state.*

Бұл тақырыпқа арқау болған мәселе – дәстүрлі қазақ қоғамындағы ұлттық мемлекеттің қалыптасуы мен дамуы кезеңіндегі дала демократиясының, оның ішінде азаматтық қоғамның көшпенділер өміріндегі көріністерін айқындау болды.

Кеңестер Одағы тұсында жеке ұлттар мен халықтардың тарихы бұрмаланып, олардың мәдени мұрасы мен бай тарихын жоққа шығаруға талпыныс жасалды. Сондай қасіретті көп көргендердің бірі – қазақ ұлты екені даусыз. Сол лениншіл дәуірдегі көп томдық еңбектердің түпкі мақсаты қазақ халқының төл тарихын бұрмалап, мардымсыз етіп көрсетуге барынша бағытталды. Осының салдарынан қазақ халқында ешқашан ұлттық мемлекет болған емес, тек мемлекеттік құрылыстың жеке элементтері ғана болды деп көрсетілді. Оның өзінде бірегей саяси құрылыс емес, ру-ру, ауыл-аймақ болып өз алдына отау тіккен шашыранды құрылыс ретінде көрсетілді. Нәтижесінде қазақ халқы бытыраңқы, сауатсыз, түземдік өмір кешуші халық кейпін де киді.

Ал бүгінгі археологиялық зерттеулердің жәдігерлері, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жеке бақылауындағы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының нәтижелері қазақ халқының тарихы үш мың жылдық тұңғиықтан бастау алатынын дәлелдеді. Сол сияқты, бізге де демократияның құндылық-тары тек батыстық үлгіде ғана болады деген жаңсақ пікірден арылатын кез келді. Оның ішінде азаматтық қоғам мәселесі де батыстан келген «демократиялық импорт» емес, оның ежелгі қазақ даласында өзіндік ерекшеліктері бар формасы болған. Әбу Насыр әл-Фараби бабамыз «Әлеуметтік-этникалық трактаттарында» адам-дар ең жоғары даму шегіне жету үшін бірігуі керектігін баса айтып, оның үш түрлі деңгейін көрсетеді. Біріншісі – ұлы бірлестік, яғни барлық халықтардың бірлігі. Екіншісі – орта бірлік, яғни бір халықтың бірлігі. Үшіншісі – ең төменгі бірлік немесе қала-мемлекет. Бұлар толық қоғам болып саналады. Әл-Фараби бабамыздың рухани мұралары қазақ жерінде өзінің жалғасын тапты.

Мысалы, Керей мен Жәнібек хандар негізін салған Қазақ хандығында ақ киізге көтеріп ханды сайлаумен қатар, хандық билікке қарсы салмақ пен тепе-теңдік қызметін атқарған халықтық өкілдік ретінде билер институтының болуын қазір көптеген ғалымдар дала демократиясының жарқын көрінісі ретінде бағалайды.

Ұлы ғұламаның осы тұжырымын басшы-лыққа ала отырып, адамдар әр түрлі белгілермен қауымдасатынын көреміз. Айталық, өмір сүру қажеттілігі: табиғаттың тылсым күшімен арпалыс, оны жеңу, игеру, үйлесу, қоян-қолтық қауышу; табиғатпен

бірлескен күшпен қажет нәрсені алу; жаудың жыртқыштығы мен зұлымдығынан қорғану, оны жеңу; рухани жағынан қанаттану; өнерді, ғылымды, білімді игеру т. б. Осының бәріне саналы түрде жұмылу, ұйымдасу, бірге шабуылдау, бірлесіп шегіну, ақыл-парасатқа, саясат пен заңмен басқаруға негіздеу еді. Ұйымдасқан үлкенді-кішілі қауымдастыққа ғасырлар тезінен өтіп, шындалған, жетілген, байытылған өмір тәжірибесін, ұлы дәстүрлер мен салт-сананы көресіз. Соның бірі – демократия. Қазақ табиғатына аударсақ, демократия дегеніміз – әркімнің қауымдағы орнын таба білуі, қабілетіне қарай сұрыпталу, барлық адамды теңдей көру, өзін-өзі басқару [1.12].

Бірақ та қазақ халқының қиын тарихы дала демократиясының бағын баянды етпеді. Орыстардан бодандық сұрау, жоңғарлардың ауыр салықтарына көну амалсыздан туған, аз шығынмен құтылатын саясаттың тактикасы болды. Билер шешімі мерзімді уақыт аралығында болса да шапқыншылықтан әбден титықтаған, халықтың аман қалған бөлігін сақтап қалуға бағытталды. Билердің дипломатиялық тактикасы стратегиясына бағындырылған, жарлығы халықтың, мемлекеттің түпкі мүддесін сақтап қалуды көздеген ниеттен туған, сол себепті шиеленіскен, тағдыр таразыға түскен мәселелерді әлеуметтік әділдік жолмен шешті. Орыс зерттеушілері А. Левшин, П. Маковецкий, Л. Баллюзак және т. б. қазақ билерінің саясаттағы, әлеуметтік мәселелерді әділ, парасатты шешімдерін ризашылық сезіммен, құрметпен атап көрсеткен.

Билердің саяси тұлғасының тарихымыздағы алатын орны туралы көркем әдебиет пен ғылыми зерттеулерде айтарлықтай қарастырылған. Өз уақытында ұлы Абай, Шәкәрім, Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, Ө.Бөкейханов, М.Әуезов және басқа да даналарымыз қазақ даласындағы демократия туралы, оның ішінде билер институтының ерекшелігі мен маңызы турасында пікірлерін айтып, көпшілікке жеткізуге тырысты.

Сонымен қатар, қазақ халқының дәстүрінде азаматтық қоғам құндылықтарына ұқсас әдет-ғұрыптар да жетерлік. Мәселен, қайырымдылық пен имандылыққа бағытталған обал-сауап түсініктері, кеңесшілдік орган – ақсақалдар алқасы, ерікті түрде қоғамдық істерді атқаруға жиналу түрі – асар, қауымдастық ішіндегі жеке бір адамның басына қиын іс түскенде қауым болып қол ұшын созып, материалдық ерікті көмек беруі – жылу жинау, қызыл көтеру сияқты игі дәстүрлер қазақ қоғамындағы ынтымақтастыққа бастау болған.

Ру-тайпалардан құралған байырғы қазақ даласы құрылымы жағынан да түрлі қауымдастықтар мен бірлестіктерден тұратын өзіндік бір азаматтық қоғам іспетті. Ө.Н. Нысанбаевтың тұжырымы бойынша, көшпенділерде үлкен әлеуметтік және саяси күш әлеуметтік өзіндік ұйымдасудың негізгі формасы – рулар мен тайпаларға түсті. Мәселен, қазақтар малына жеке меншік ете алысымен, жерді тек ұжымдық түрде ғана пайдаланатын [2.12].

Қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылысын отандық зерттеушілер ежелгі қытай, парсы, түркі тарихшыларының еңбектеріне сүйене отырып *жеті сатыға* бөліп көрсетеді. I-ші саты – ауыл. Ол қазақ ұлтының ең негізгі қоғамдық ұйымы, ең жақын, қандас он-он бес отбасыдан тұрады. Әр ауылды басқаратын адам – ауылбасы. Ауылбасы әдетте өмір көрген, саяси беделге ие, едәуір дәрежедегі ауқатты адам. Атқаратын міндеттері – ауылдастарының шаруашылығын басқару, маусымдық көшіп-қону уақытын белгілеу, адам мен көлік күшін дұрыс пайдалану, дау-дамайды әділ шешіп отыру, түскен салықты уақытында төлеу, жоғарыдан келген жарлықты орындау. Осының бәрін ол халықпен ақылдасып шешеді. II-ші саты – аймақ жеті атадан қосылатын бірнеше ауылдан құралады. Мұның басшы адамын ақсақал деп атайды. Ақсақал өте жоғары мәртебеге ие адам, ортадан жоғары жастағы адам болуы керек. III-ші саты – ру. Ру он үш-он бес аймақтан құралады. Басшысы – рубасы. IV-ші саты – арыс. Ол бірнеше рулардан тұрады. Оның басшысы би болған. V-ші саты – ұлыс. Ол бірнеше арыстан құралады. Ұлыстың билеушісі – сұлтан. VI-шы саты – жүз. Жүз бірнеше ұлыстардан тұрады. Жүзді хан билеген. VII-ші сатысы – хандық. Ол үш жүзден құралады. Хандықтың ең үлкен әміршісі – қаһан. Ұлы хан, яғни хандардың ханы [3.297-299].

Отырықшы қоғамдардың саяси жүйесі негізінен таптық жіктелуге негізделсе, көшпелі қоғамдарда әлеуметтік жіктелу анағұрлым күрделі жүрген. Отырықшы қоғамдарда мемлекет белгілі бір таптардың түрлі мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету жолында пайда болса, көшпелі қоғамдардағы мемлекет белгілі бір шаруашылық аумақты әлеуметтік-саяси қауымдастықтың бірлесе пайдалануы процесімен тікелей байланысты.

Питирим Сорокиннің ойынша, көшпелі қоғамның шаруашылық-экономикалық және саяси ерекшелігі айналып келгенде бір ғана өркениеттілік факторға – көлбеу (горизонтальды) қарым-қатынастарға негізделген әлеуметтік байланыстарға тәуелді десе болады [4].

Асар – көпшіліктің жәрдемін пайдалану дәстүрі. Үлкен бір жұмысты (шөп шабу, егін ору, үй соғу, т. б.) тез бітіру үшін ұйымдастырылады. Асар жасаушы адам алдымен жұмыс түрін, орындалатын уақытын айтып, ағайын-туғанға, жора-жолдасқа хабар беріп, молынан тамақ дайындап, асарға шақырады. Қолғабыс тигізуге келгендер еңбегіне ақы алмайды, қонақасымен қанағаттанады. Халық арасына кең тараған бұл салттың асар делінуі де осыдан болуы керек [5.219].

Қазіргі заманғы демократияның проблемаларымен айналысушы ғалымдар еріктілікті азаматтық қоғамның маңызды көрсеткіші деп біледі. Еріктілер немесе волонтерлер – қандай да бір жолмен өзге адамдарға көмек беру ісіне, қоғамдық пайдалы жұмысқа қатысушылар, және де олар бұл мақсатта атқарған еңбектеріне ақы сұрамайды. Мысалы, АҚШ-та жылдық табысы 20 мың долларға дейінгі американдықтардың үштен бірінен астамы, 40-100 мың доллар жылдық табысы барлардың 60% астамы, 100 мың доллардан астам табысы барлардың 69,4% еріктілікпен айналысады екен [5.220].

Демократиялық мемлекеттердің көбінде азаматтардың әлеуметтік ерікті белсенділігі әдеттегі тұрмыстық деңгейден асып түсіп, қоғам үшін өзекті мақсаттарды алдына қоятын бұқаралық қозғалыстарға, үкіметтік емес ұйымдарға, түрлі ассоциацияларға ұласып жатады. Ал оның қайнар көзінде жатқан еріктілік-волонтерлік *асар* түрінде ежелгі қазақ қоғамында өзінің көрінісін тапқан.

Ал еріктіліктің түпкі мәнінде қайырымдылық жасау жатыр. Дамыған елдерде коммерциялық және коммерциялық емес секторлардың ынтымақтастығын бұқара халық пен кәсіпкерлер маңызды әрі өзара тиімді деп бағалайды. Бизнес үшін бұл имидж және тұтынушылықтың өсуі, ал үкіметтік емес ұйымдар үшін өздерінің миссиясын атқаруға қажетті ресурстар мен даму. Аталған екі сектордың серіктестігі мемлекет үшін әлеуметтік салаға салықтық түсімдермен өзге де қосымша қаражаттарды тартуға септігін тигізеді. Әдетте бұл коммерциялық емес бағдарламаға демеушілік қолдау көрсету, қайырымдылық жасау арқылы жүзеге асып, нәтижесінде корпорациялар қоғамдық сектордың жағымды образын өздерінің жарнамалары мен коммерциялық іс-шараларына пайдаланады, сол арқылы өздерінің ұстанымдары мен шығаратын өнімдеріне тұрғылықты халықтың сенімін арттырады. Үкіметтік емес ұйымдар тұрғысынан келсек, демеушілік бизнеске ерекше қызмет аясын ашады – филантроптық қызметпен айналысуға мүмкіндік туғызады, қайырымдылық жасауға деген адами мұқтаждықты қанағаттандырады.

Әсіресе күзгі, қысқы боран мен көктемгі ғларада соғымға ірі қара малды сою дәстүрге айналған. Алайда жазғы күннің ыстығында немесе қажеттен тыс, ойламаған жерден ірі қара мал пышаққа ілінген жағдайда етгін рәсуа болып бұзылмауы үшін қазақтар «қызыл көтеру» арқылы қиындықтан шығып отырған. Ірі мал он екі жілікке бөлшектелініп, бағасына келісе отырып, бөліске түскен. Бұл зардап шегушіге де, қол ұшын берушілерге де өзара тиімді болған. Біз бұдан қазақ халқының дүниетанымында обал мен сауап деген қасиетті түсініктердің алдыңғы орында тұратынын байқаймыз.

Көріп отырғанымыздай, қазақ жерінде ежелден-ақ азаматтық қоғамның көріністері мен құндылықтары болған. Сондықтан да, азаматтық қоғамды тек батыстық демократияда туындаған ұғым деп қарау жаңсақтық. Азаматтық қоғамның дәл қазіргідегідей жетілген формалары көшпелі қазақ жерінде орнамаса да, ата-бабаларымыз өздерінің тұрмыс-тіршіліктерінде оның басты принциптерін ұстанған. Қазақ ұлтының саяси мәдениеті өте бай, оған терен үнілсек, құндылықтары бүгінгі заманның талаптарын қанағаттандырарлық. Ал бүгінгі тәуелсіз Қазақстандағы азаматтық қоғамның дамуы үшін тек оның батыстық үлгілеріне ғана талпынғанымыз аздық етеді, біз әлі ашылмай жатқан, қолданылмай келген тылсым әлеуетті - өзіміздің ұлттық болмысымызда, төл мәдениетіміз бен дәстүрімізде бар азаматтық қоғам принциптерін де барынша саяси процеске енгізуіміз қажет.

Әдебиеттер:

1. Назыханов К. Дала демократиясы // Ақиқат. –1995. –№10..
2. Нысанбаев А.Н. Историческая практика защиты прав и свобод человека в Казахстане // Мысль. – 1999. -№4.
3. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. - М., 1992.
4. Қазақ совет энциклопедиясы. 1-том. –Алматы, 1972. –502 б.; Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 1 том. - Алматы: Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы, 1998. –474 б.
5. Городецкая И.Е. Добровольчество и благотворительность в США // Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна: ООО «Феникс», 2001.